

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.Т.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

**Б.Н. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-РОССИЯ
СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.17.547 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда

УДК 81.44:81.581.512.154(575.2) (043.3)

ИМАНАЛИЕВА ЖЫЛДЫЗ КУСЕИНОВНА

**КЫРГЫЗ ЖАНА ОРУС ТИЛДЕРИНДЕГИ АТРИБУТИВДИК
КАТЫШТАГЫ АТООЧТУК СӨЗ АЙКАШТАРЫ**

(Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” романынын материалдарында)

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана
салыштырма тил илими

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2018

Диссертация С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинде аткарылды

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Токоев Таалайбек Токтосунович

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Абдуллаев Сайфулла Нурмухамедович

филология илимдеринин кандидаты, доцент
Жайлообаев Бактыбек Алманбетович

Жетектөөчү мекеме: Жалал-Абад мамлекеттик университетинин орус филология кафедрасы. Дареги: 715600, Жалал-Абад ш., Токтогул көчөсү 24.

Диссертациялык иш 2018-жылдын 2-ноябрында саат 14:00дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Т. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун, Ош мамлекеттик университетинин, Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия славян университетинин алдындагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн уюштурулган Д 10.17.547 (<http://ds-aytmatov-ilim.tk>) диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот.

Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспект, 265-а.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Т. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун (7200071, Бишкек шаары, Чүй проспект, 265-а), Ош мамлекеттик университетинин (723500, Ош ш., Ленин көч., 331), Б.Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия славян университетинин (720000, Бишкек ш., Киев көч., 44) китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2018-жылдын 1-ноябрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, филология илимдеринин кандидаты, улук илимий кызматкер:

Р.Э. Коңурбаева

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Изилдөөнүн актуалдуулугу кыргыз жана орус тилдериндеги атрибутивдик катыштагы сөз айкаштарынын моделдерин аныктоонун негизги принциптерин иштеп чыгуу жана анын типтерин бир бүтүндүктө анализдөө менен негизделет.

Түрдүү тилдик дэңгээлдердин синтаксистик бирдиктерин координациялоо маселелери ар дайым тилчилердин кызыкчылыктарын туудуруп келгендиги белгилүү. Бирок тилдик бирдиктерин лексика-семантикалык координациялоо маселелери тилчилердин көңүлүнүн борборунда болуп келген. Бул маселе тилдик системанын өзгөчө болушу катары калыптанып, анын тилдик маңызын сөздүн мааниси жана анын сүйлөм түзүүдөгү биримдигинен көрүүгө болот. Өзүбүздүн изилдөөдө бул кубулуштун маңызы атрибутивдик сөз айкашын түзүүдө сөздүн лексикалык маанисинин ролун аныктоого байланыштуу айкындалат.

Атрибутивдик катыштагы сөз айкаштарынын жалпы синтаксистик өзгөчөлүктөрүн изилдөөдө лексика-синтаксистик координациялоо аспектисинде лексикалык маанилердин чөйрөсү айкындалып, атрибутивдик структуралардын бул катыш тибине биригүү критерийлерин аныктоо өбөлгөлөрү да көңүлдүн борборунда болору шексиз. Сөз айкашы проблемасына ылайык лексика-синтаксистик координациялоодо сөздүн функциясы сөз айкашынын компоненттеринин бири-бирине карата катыш жасоосу (сөз айкашынын ички формасы) жана контекстте сөз айкашынын тышкы формасынын өзгөчөлүктөрүнө талдоо жасалат.

Атрибутивдүүлүк семантикалык түшүнүк болгондуктан, бул проблеманын өзүн изилдөө актуалдуулук болуп эсептелет. Кыргыз жана орус тилиндеги атрибутивдик сөз айкаштарын салыштырып изилдөөдөн аны классификациялоо жана негизги моделдерин аныктоодон ар түрдүү өзгөчөлүктөрдү байкоо кыйын эмес.

Атрибутивдик катыштагы жогорудагы өзгөчөлүктөр теманын актуалдуулугунан эч шек туудурбайт.

Диссертациялык иштин илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планы менен байланышы. Изилдөө иши С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин тилдер кафедрасынын негизги илимий-методикалык изилдөө иштеринин планы менен байланышкан.

Изилдөөнүн объектиси – Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» / «Сломанный меч» романындагы атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштары.

Изилдөөнүн предмети – кыргыз жана орус тилдериндеги атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын структура-семантикалык типтерине Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» / «Сломанный меч» романындагы өзгөчөлүктөрүн салыштырып изилдөө.

Изилдөөнүн максаты – Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» / «Сломанный меч» романындагы атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын структура-семантикалык типтерине кыргыз жана орус тилдериндеги атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын структура жана семантикасын, байланыш мүнөздөрүн аныктаган комплекстүү анализ жүргүзүү.

Жогорудагы коюлган максатты жүзөгө ашыруу үчүн изилдөөдө төмөнкү **милдеттер** коюлат:

- сөз айкаштарынын мүнөздүү белгилерин айкындоо менен, проблеманын орус тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилденишине сереп жасоо жана жыйынтыктоо;

- сөз айкаштарынын компоненттерин аныктап, алардын ортосундагы багыныңкы байланыштын түрлөрүн айкындоо;

- сөз айкаштарын түзүп турган сөздөрдүн ортосундагы багыныңкы байланыштардын орус жана кыргыз тилинде окшоштук жана кескин айырмачылыктарына кеңири токтолуу;

- атрибутивдик катышты уюштурган кыргыз тилиндеги ыкташуу, таандык байланыштардын орус тилине берүү өзгөчөлүктөрүн айкындоо;

- «Сынган кылыч» / «Сломанный меч» романындагы атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарына комплекстүү анализ жүргүзүп, анын орус тилине берүүдөгү ыкмаларына баа берүү;

- атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарын салыштырма-типологиялык анализдин негизинде структуралык классификация түзүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштары кыргыз жана орус тилдеринин материалдарында алгачкы жолу салыштырылып, салыштырма-типологиялык анализ методдорунун негизинде алардын структура-семантикалык типтери айкындалган.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү. Изилдөөнүн материалдары ЖОЖдордун синтаксис боюнча лекциялык жана практикалык сабактарында, кыргыз жана орус тилдеринин салыштырма синтаксисин окутууда, котормо боюнча сабактарда колдонууга болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Атрибутивдик катыштагы сөз айкаштары жана анын мазмуну логико-синтаксистик, атап айтканда, атрибутивдик катышты чагылдырса, формасы сөз айкашынын компоненттери ортосундагы байланыш моделин көрсөтөт.

2. Диссертацияда Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» / «Сломанный меч» романындагы атрибутивдик катыштагы сөз айкаштары изилденип, структура-функционалдык көз караш негиз кылып алынды. Каралып жаткан тилдерде синтаксистик байланышты билдирген каражаттар атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын конструктивдүү ядросу болуп эсептелет.

3. Кыргыз жана орус тилдеринде атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын жалпы структуралык мүнөздөмөсү, негизинен шайкеш келет.

Бирок атрибутивдик конструкциялардын айрым өзгөчөлүктөрүндө эки тилде айырмачылыктар да кездешет. Бул айырмачылык өзгөчө затталган сын атоочтордун багыныңкы компонент катары келгенде айкын сезилип, салыштырылган тилдерде түрдүү структура-семантикалык моделдерди колдонулушу менен түшүндүрүлөт.

4. Кыргыз тилинде атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын компоненттеринин ортосундагы багыныңкы байланыштын ыкташуу, таандык (изафет), айрым учурда башкаруу түрлөрү басымдуулук кылса, орус тилинде, негизинен, ээрчишүү байланышы атрибутивдүү катыштагы атоочтук сөз айкаштарын байланыштыруучу багыныңкы байланыштын түрү болуп эсептелет.

Изденүүчүнүн жекече салымы. Изилдөө ишинде эки тилде жыйналган тилдик материалдарга жүргүзүлгөн илимий анализдер, алардан алынган корутунду, жыйынтыктар изденүүчүнүн жекече салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы. Иш С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин «Тилдер» кафедрасынын кеңейтилген жыйынында талкууланган. Иштин мазмуну боюнча С. Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин «Тилдер» кафедрасында синтаксис предмети боюнча лекциялык жана практикалык сабактарда пайдаланып келет. НМУ, БГУнун республикалык, илимий-теориялык, илимий-практикалык конференцияларында изденүүчү тарабынан илимий баяндамалар жасалып, талкууланган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы. Диссертациялык ишке байланыштуу 10 макала жарыяланган. Алардын экөө Россиялык илимий индекстүү шилтемеси (РИНЦ) *импакт-фактору бар журналда*, 8 макала Республикалык РИНЦ индексине кирген илимий басылмаларда жарыяланган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Иш киришүүдөн, үч бөлүмдөн, бөлүмдөр боюнча корутундулардан, жалпы корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен, тиркемеден турат. Иштин көлөмү – 190 бет.

Диссертациянын негизги мазмуну

Изилдөөнүн негизги мазмуну диссертациялык изилдөөнүн өз алдына койгон милдеттеринин аткарылыш ырааттуулугуна ылайык берилди.

Киришүү бөлүмүндө иштин актуалдуулугу, максат-милдеттери, изилдөө объектиси, предмети, илимий жаңылыгы, теориялык жана практикалык маанилери, коргоого коюлган негизги жоболору, апробация, материалдардын жарыяланышы, изденүүчүнүн жекече салымы жана иштин түзүлүшү боюнча кыскача маалыматтар камтылган.

Иштин I бөлүмү «Атрибутивдик катыштагы сөз айкаштарынын изилдениш абалы. Илимий адабияттарга сереп» деп аталат. Анда сөз айкашы, анын мүнөздүү белгилери, сөз айкаштарынын орус тил илиминде,

түркология илиминде жана кыргыз тил илиминде изилдениши боюнча кеңири сыпаттама берилген.

1.1. Сөз айкашы проблемасынын орус тил илиминде изилдениш абалы. Сөз айкаштарынын синтаксистик өзгөчөлүктөрүн айкындоодо, анын сүйлөм менен болгон карым-катышын белгилөөдө орус окумуштууларынын ортосунда бирдиктүү пикир болбогондугун да белгилеп кетүүбүз зарыл. Сөз айкаштарынын жалпы грамматикалык табияты, түзүлүш өзгөчөлүктөрү, формалык катыштары, семантика-структуралык, формалдык-грамматикалык маанилери, алардын татаал сөзгө, туруктуу сөз айкаштарына жана сүйлөм түзүлүшүнө карата болгон катыштыгы орус тил илиминде өтө аз изилденгендигин да В.В.Виноградов өз убагында акыйкат белгилеп кеткен [28,10]. Орус синтаксисинин изилдөөчүлөрү алгач “словосочетание – сөз айкашы” деген терминдин сөзмө-сөз маанисине таянышып, структура-семантикалык, грамматика-синтаксистик жагынан болгон өзгөчөлүктөрүн эске албай, толук маанилүү сөздөрдүн грамматикалык тизмегинин бардык түрлөрүн “сөз айкашы” категориясына таандык карап келгендигин байкоого болот. Академик Ф.Ф.Фортунатов “сөз айкашы” деген терминди жогорку көз караштан алып караганда, өтө кеңири мааниде түшүндүргөндүгүн көрөбүз. Ал сүйлөмдү да сөз айкаштарынын бир түрү катары карап, сөз айкаштарына да өтө кеңири чөйрөдө аныктама берген: “Толук маанилүү бир сөздүн экинчи бир бүтүн сөз менен айкашышы аркылуу түзүлгөн, толук бир психологиялык ой-пикирди, же анын бир бөлүгүн билдирип турган маанилик жактан бүтүн бирдикти кептеги сөз айкашы деп атайм” [130,45]. Жогоруда белгилүү болгондой, сөздөрдүн бардык айкашуу мүмкүнчүлүктөрү жана сүйлөмдөр ажыратылбай, бир түшүнүктө колдонулуп калган.

1.2. Сөз айкашы проблемасынын түркология илиминде изилдениш абалы. Түрк тилдеринде сөз айкашынын айрым маселелери өткөн кылымдын 40-50-жылдарынан баштап изилдене баштады. Проблеманын теориялык жагы буга чейин изилдөөдөн өткөн орус тил илиминдеги иликтөөлөргө таянуу менен жүргүзүлгөндүгүн белгилеп кетсек болот. Мектеп грамматикаларын эске албаганда, илимий грамматикаларда бул маселе алгач чыгаан түрколог Н.К.Дмитриевдин башкыр тилинин грамматикасында илимий негиз түзүлгөндүгү маалым. Автор өз грамматикасында алгач сүйлөм теориясын, ага байланыштуу сөз айкаштарынын айрым маселелерине өз пикирин сунуштаган. Демек, сүйлөм катары ээ жана баяндоочтук катыштагы сөздөрү бар ар кандай айкаштарды түшүнүп, ал эми курамында ич ара бири-бири менен байланышкан ээ, баяндоочу жок синтаксистик тизмектерди сөз айкашы катары түшүнөт [37]. Автор сөз айкашы сүйлөм сыяктуу бүткөн бир ойду билдире албастыгын, ойдун ичиндеги кичине бөлүкчөсүн гана көрсөтөрү белгиленип, анын негизги белгилери катары анык нерсенин ортосундагы сапаттык байланышын чындагандыгы, бул катышта анын эки уюлчасы -аныктоочу жана аныкталгычы болору туура бааамдалган. Аныктооч заттын алдында да (*кара урман - чоң токой - дремучий лес*),

этиштин алдында да (*тез кайтуу*) келе берет. Мындан тышкары сөз айкаштары заттардын сандык катышын (*өс өй – үч үй - три дома*), кыймыл аракеттин объектисин жана бышыктоочун да көрсөткөндүгү (*хат ясу - кат жазуу - писать письмо*) да белгиленет [37,204]. Демек, окумуштуунун пикири боюнча предикативдик байланыштагы сөздөрдүн тизмектери сүйлөмгө, атрибутивдик байланыштагы сөз тизмектери сөз айкашына таандык каралуу менен, сөз айкаштары сүйлөм курамында да, өз алдынча да колдонушка ээ экендиги аныкталгандыгын ачык баамдоого болот.

1.3. Сөз айкашы проблемасынын кыргыз тил илиминде изилдениш абалы. Сөз айкаштары анын түрлөрү боюнча алгачкы кеңири маалымат А.Жапаровдун кандидаттык диссертациясында берилип, анда азыркы кыргыз адабий тилиндеги сөз айкаштарынын грамматикалык структурасынын негизги өзгөчөлүктөрүнө иликтөө жүргүзүлгөн. В.В.Виноградовдун концепциясын жактоо менен, анын теориялык жоболорун кыргыз тилинин материалдары аркылуу далилдөө менен, А.Жапаров да сөз айкашын номинативдүү курулуш материал деген илимий негизди жетекчиликке алган. Изилдөөчүнүн пикири боюнча сөздөрдүн предикативдүү айкашы шарттуу түрдө аяктаган ойду билдирип, сүйлөмдүк белгилерине ээ болуп тургандыктан, алар сүйлөм системасынан орун алышы керектигин факты-материалдар аркылуу ишенимдүү далилдейт. Сөз айкаштарына мүнөздүү белгилерге ээ болбогон бир өңчөй мүчөлөр да сөз айкаштарынын бир түрү катары эсептелбейт. Демек, профессор А.Жапаров сөз айкашын татаал сөздөрдөн да, сүйлөмдөн да айырмачылыгын өз ара катыштыгын эң туура мүнөздөгөнүн айта кетиш жөн [42,11-12].

Ы. Жакыповдун жогорку окуу жайлары үчүн түзүлгөн азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмдөрү боюнча окуу китебинде “сөз айкашы” термини казак тилиндеги “сөз тиркеми” термини аркылуу берилген жана бул синтаксистик категорияга кыскача мүнөздөмө берилген. Автордун пикири боюнча кыргыз тилиндеги сөз тирмектери маани жагынан өз ара бири-бирине тутумдашкан сөздөрдүн тизмектери аркылуу уюшулат. Сүйлөм ойду түшүндүрүп, пикир алышуу кызматын аткаrsa, сөз тиркем ойду билдирбейт, атап көрсөтүүчү курал катары пайдаланылат. Сөз тиркеменин түзүлүшүндө ойду түшүндүрүүгө кызмат кылуучу жак, чак, мадалдуулук категориялары, интонация жана баш мүчөлөрдүн катышы сыяктуу грамматикалык категориялар катышпайт, так эместиктер да орун алган. Алсак, сөз айкаштары эки же андан көп сөздөрдүн багыныңкы байланышынан түзүлөөрү ачык айтылбайт, анын кесепетинен *шаарды карай, иштен кийин, сен жөнүндө, түлкү сыяктуу* деген толук маанилүү сөздөр менен жандоочтордун тизмеги сөз айкашы катары берилип калган. Предикативдик байланыштагы сөз тизмектерин да сөз тиркеми катары кароо сөз айкашы жана сүйлөмдү ажыратпай, сүйлөмдү да сөз айкашы кароого алып келген: *Акылы терең. Мурду жытчыл. Кулагы уганак* [43,20].

Иштин II бөлүмү “Кыргыз жана орус тилдериндеги атрибутивдик катыштагы сөз айкаштарынын теориялык өбөлгөлөрү” деп аталат. Бул

бөлүмдө сөз айкашынын компоненттеринин байланышуу жолдору, синтаксистик байланыш түрлөрү жана кыргыз жана орус тилдеринде алардын жалпылыгы жана айырмачылыктары, синтаксистик катыш жана анын түрлөрү боюнча кеңири сыпаттама берилет.

2.1. Сөз айкашынын мүнөздүү белгилери. Сүйлөмдү уюштурууда айтылуучу ойдун ыраатына жараша сөз айкаштары улам жаңыдан түзүлүп туруу касиетине ээ. Мындай сөздөрдүн айкашын эркин сөз айкаштары деп аталган категория тейлеп турат. Айрым кездерде кепти көркөмдөө максатында тилде байыртадан калыпташкан, образдуу көркөм каражат катары сөз айкашынын дагы бир түрү колдонулат. Мындай сөз тизмектери да синтаксистеги багыныңкы байланыштын бардык түрлөрү аркылуу бири-бири менен тутумдашып турат. Түзүлүш ыгы боюнча да булар эркин сөз айкашына окшош келет. Бирок мындай сөздөрдүн бардык катары аларды эркин эле өзгөртүүгө, ошолорлордун бири-бирине карата ордун алмаштырып колдонууга болбогондугу менен эркин сөз айкаштарынан кескин айырмаланып турат. Ошондуктан аларды туруктуу сөз айкаштары деп атап, алардын негизин тилибизде колдонулган фразеологизмдер түзүп турат. Фразеологизмдердин тутумунда бири-бири менен айкашып турган канча гана сөз болбосун, ал бир гана жеке сөздүн ордуна колдонулат. Бул жагынан алганда, алар сөз айкашына караганда жеке сөзгө жакын, б. а., алар жеке сөздүн омоними катары колдонулат. Бирок фразеологизмдер жеке сөздү билдирген маанини түз атабастан, образдуу, элестүү түрдө берүүнү максат кылат да, ал жеке сөздөгүдөй жүзөгө ашырылат. Бул теориялык өбөлгөнү орус жана кыргыз тилдерине бирдей тиешелүү, жалпы маселе катары кароого болот. Мисалы: *Котур ташы койнунда, көз ачып жумгуча, кой үстүндө торгой жумурткалоо, карга бок чокугуча, башын катыруу, бал тил, баш кошуу, мурдун балта кеспөө, эшек такалоо, таш боор, жүнү тирүү.*

2.2. Эркин сөз айкашы. Эки, же андан ашык толук маанилүү сөздөрдүн багыныңкы байланышынын негизинде түзүлгөн жана ал сөздөрдүн ортосундагы түрдүү грамматикалык катыштарды билдирген маанилик-грамматикалык бирдик сөз айкашы деп аталат. Орус жана кыргыз тилдеринде сөз айкашы төмөнкү грамматикалык белгилерге ээ: а) Айкашкан эки сөз тең толук маанилүү сөз болуш керек. Мисалы: *машине менен, сен үчүн, күн сайын, жыл бою, кечээтен бери* сыяктуу кыргыз тилиндеги же *на машине, для тебя, над головой* сыяктуу орус тилиндеги айкаштарда айкашкан эки сөздүн акыркы түгөйлөрү жандооч жана предлог сөздөр. Жандоочтор жана предлогдор кызматчы сөз түркүмдөрүнө кирет, өз алдынча турганда толук мааниге ээ эмес. Ошондуктан алар сөз менен сөздү байланыштыруу үчүн гана колдонулат. Демек, алар менен айкашкан сөздөр сөз айкашын түзө албайт. Ошондой эле байламталар жана бөлүкчөлөрдө сөз айкашын түзүүдө түздөн-түз катыша албайт (сен да, бирок сен, либо ты, но ты). Жогорку мисалдарда жаңы толук маанилүү сөздү кошо байланыштырып гана сөз айкашын калыптандырууга болот.

Машине менен келүү, сен үчүн иштөө, күн сайын окуу, жыл бою эмгектенүү, кечээтен бери машыгуу, далеко до тебя, рассказ о герое, туча над головой ж. б.

2.3. Сөз айкашынын түрлөрү. Кыргыз жана орус тилдериндеги сүйлөм ичиндеги колдонулган сөз айкаштары багындыруучу компоненттеринин кайсы сөз түркүмдөрүнөн жасалгандыгына карата атоочтук, этиштик жана тактоочтук сөз айкаштары болуп бөлүнөт. Салыштырылган тилдерде багындыруучу компоненттери зат атооч, сын атооч, сан атооч, ат атоочтордон жана тактооч сөздөрдөн болгон сөз айкаштары атоочтук сөз айкаштары деп аталат. Атоочтук сөз айкаштары өз ара төрт топко бөлүнөт: зат атоочтук сөз айкашы, сын атоочтук сөз айкашы, сан атоочтук сөз айкашы, ат атоочтук сөз айкашы.

Зат атоочтук сөз айкашы. Мында да багындыруучу компонент зат атооч сөздөрдөн болот: *өрүк комуз, күмүш билерик, алтын сөйкө, темир кашык, Калыгулдун санаты, эненин мээрим, мектептин мугалими, золотые серёжки, стальная ложка, школьный учитель, материнская любовь.* Демек, зат атоочтук сөз айкаштарындагы багыныңкы жана багындыруучу компоненттери кыргыз тилинде ыкташуу, таандык байланыштары аркылуу тутумдашып, багыныңкы компоненттери зат атооч, сын атооч, тактооч, ат атооч, сан атоочтор, этиштин атоочтук формасынан, кыймыл атоочтордон, ал эми орус тилинде көбүнчө ээрчишүү (согласование) байланышы аркылуу тутумдашып, багыныңкы компоненттери сын атооч, зат атооч, сан атооч, ат атоочтордон болоору ачык байкалып турат.

2.4. Жөнөкөй жана татаал сөз айкашы. Түзүлүшү жагынан кыргыз жана орус тилдеринде сөз айкаштары жөнөкөй жана татаал сөз айкаштары болуп экиге бөлүнөт. Бир сөз айкашынын ичинде багыныңкы байланыш аркылуу тутумдашкан эки толук маанилүү сөз катышса, жөнөкөй сөз болот: *акылдуу кыз, өткүр жигит, кызыл алма, таттуу токоч, маанилүү иш, кайраттуу эмгек, көңүлдүү эс алуу, белсенип эмгектенүү, Америкага баруу, Түркиядан келүү, жүзүмдөн тигүү.*

Ал эми орус тилинде *загородная прогулка, лететь самолётом, недостаточно прочный, очень веселый* сыяктуу эки сөздөн турган сөз айкаштарынан тышкары сөздүн аналитикалык формалары катышкан (буду говорить откровенно, самый интересный сюжет), багыныңкы компонент синтаксистик жана фразеологиялык биримдикти сактап турса, жөнөкөй сөз айкашы катары баа берилет: *человек низкого роста* (человек роста эмес), *офицер с загорелым лицом* (офицер с лицом эмес), *работать спустя рукава.*

2.5. Багыныңкы байланыштын түрлөрү, кыргыз жана орус тилдериндеги окшоштуктары жана айырмачылыктары. Сүйлөм ичиндеги сөз айкаштарынын тутумун түзүп турган эки сөз, бири экинчисине грамматикалык жактан көз каранды болуп турса, багыныңкы байланыш деп аталат. Кыргыз жана орус тилдериндеги сөз айкаштары, негизинен,

багыныңкы байланыштын негизинде уюшулат. Ошондуктан байланыштын бул түрүнүн колдонулушу өтө кеңири. Кыргыз тилинде багыныңкы байланыштын төрт түрү белгилүү: ээрчишүү, ыкташуу, таандык, башкаруу. Төмөндө биз кыргыз тилиндеги багыныңкы байланыш түрлөрүнө орус тилиндеги багыныңкы байланыштын кайсы түрү шайкеш келерин берип кетебиз.

2.6. Орус тилиндеги ыкташуу (примыкание) байланышы жана анын кыргыз тилине берилиш жолдору. Кыргыз тилиндеги ыкташуу байланышын мүнөздөгөн анын синтаксистик өзгөчөлүктөрүн орус тилиндеги ээрчишүү байланышы аркылуу берилишин белгилегенбиз. Ал эми орус тилиндеги ыкташуу байланышы (примыкание) сөз айкаштарынын компоненттерин байланыштыруучу синтаксистик каражат катары кыргыз тилине салыштырмалуу айрым жалпылыктарды эске албаганда, кескин айырмачылыкка ээ. Бул байланышта турган сөздөр кыргыз тилинде көпчүлүк учурда синтаксистик байланыштын башка түрлөрүнө туура келип калат. Орус грамматикаларында ыкташуу (примыкание) төмөнкүдөй мүнөздөмөлөргө ээ:

1. Ыкташуу (примыкание) багыныңкы байланыштын бир түрү катары сөз айкашынын багыныңкы компоненти багындыруучу компоненттен толук көз каранды абалы, жөндөмө мүчөлөрдү кабыл албастыгы менен мүнөздөлүп, башкарылып турган сөзгө карата лексикалык жол менен катыш түзүлүп турат. Бул жобо кыргыз тилиндеги ыкташуу байланышынын жалпы синтаксистик табиятына туура келет, анткени ыкташуу кыргыз тилинде да сөз айкаштарынын багыныңкы компоненти багындыруучу компонентке карата жөндөмөсүз, мааниси жана орун тартиби боюнча байланышат.

2. Орус тилинде ыкташуу байланышы кабарлоону толуктоо, бышыктоочтук жана сейрек болсо да аныктоочтук катышты чындап турат.

3. Ыкташууга тактоочтор, чакчылдар, инфинитив формалары ийкемдүү, мындай сөздөр синтаксистик катышты билдирүүдө грамматикалык жактан өзгөрүлбөс формалык өзгөчөлүктөргө ээ болуп, орус тилиндеги ыкташуунун формалдык касиети катары да өзгөрүлбөстүк, сөздүн ошол калыбында колдонулушу негизги белги катары сыпатталат. Мисалы: *читать вслух, приехать поздно, гулять днём, работать вдвоём, ехать быстрее, очень хороший, совсем рядом, сегодня днём, возможность отдохнуть, причина приехать* ж.б. [25,58-59]. Бул жобо да кыргыз тилиндеги ыкташууга толук колдонумдуу.

2.7. Кыргыз жана орус тилдеринде синтаксистик катыштардын синтаксистик өзгөчөлүктөрү. Синтаксистик катыштарды классификациялоо иши бир кылымга жакын убакыттан бери аткарылып келе жатса да, аларды бөлүштүрүүнүн азыркы учурдагы абалы да окумуштуулардын арасында талаш туудуруп келет. Бөлүштүрүүнүн негизинен жалпы кабыл алынган принциптери бар болсо да, ал принциптердин конкреттүү учурларда колдонулушу, катыштын түрлөрүнүн саны ар кайсы эмгектерде ар түркүн абалда. Мисалы, А.А.Шахматов синтаксистик катыштарды предикативдик, атрибутивдик, предикат-атрибутивдик, объектилик, релятивдик, релятив-атрибутивдик катыштар деп алты түргө бөлүштүрсө [144,24], 1987-жылы чыккан орус тили боюнча окуу китебинде [96,253] предикативдик,

атрибутивдик, объектилик жана бышыктоочтук деп төрт түргө бөлүнөт. Л.Д. Чеснокова академик А.А.Шахматовдун пикирин колдоо менен, синтаксистик катыштардын маанилик жагын сүйлөм мүчөлөрүнүн мазмундук планы менен катыштыгын атайын белгилеп кетет [139]. Орус тилинде жогорудагы синтаксистик катыштардан тышкары субъектилик (Н.С.Валгина), комплективдик (толуктагыч) (В.В.Бабайцева), өлчөм жана даражалык катыштар (Л.А.Беловольская) бөлүнүп көрсөтүлөт.

Е. Н. Смольянинова сөз айкашы жана сүйлөмдөрдүн катыштыгын аныктоо менен, сүйлөмдүн мүчөлөштүрүлүшү синтаксистик катышты аныктоочу негизги белгилердин бири экендигин, аныктооч, толуктооч, бышыктоочтордун сүйлөм ичинде туура аныктоо сөз айкаштарындагы синтаксистик катыштын өзгөчөлүктөрүн туура талдоодон келип чыгарын баса белгилейт [110].

Иштин III бөлүмү «Кыргыз жана орус тилдериндеги атрибутивдик катыштын синтаксистик өзгөчөлүктөрү жана алардын салыштырма типологиясы» деп аталат. Аталган главада атрибутивдик катыш жана анын жалпы жана жеке грамматикалык белгилери, анын илимий жактан изилдениш абалы, атрибутивдик катыштагы компоненттердин грамматикалык түзүлүшү жана маанилик өзгөчөлүктөрү, Т.Касымбековдун «Сынган кылыч»/ «Сломанный меч» романындагы аналитикалык жана синтетикалык формалардагы атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын синтаксистик өзгөчөлүктөрү кыргыз жана орус тилдеринде салыштырылып, жалпылык жана кескин айырмачылык жактары айкындалган.

3.1. Атрибутивдик катыштын жалпы жана жеке грамматикалык белгилери. Атрибутивдик катыш синтаксистик башка катыштардай эле сүйлөм тутумунда гана уюшулуп, аныктооч жана аныкталгыч деп аталган синтаксистик категориялардын бирдигинен турат. Грамматикалык табияты жана мааниси жагынан аныкталгыч зат, же заттык маанидеги сөздөрдөн болуп, аныктооч ага карата маанилик жана грамматикалык жактан багыныңкы абалда келет да, аныкталгыч менен анын сапаттык, сандык, сан-өлчөмдүк, заттык, предметтик белгилери боюнча байланыш-катыш жасайт. Ошондой эле аныкталгыч заттын бир жакка таандык болуп турганын да билдирет: *О, көр пенде, көр пенде...* (197 б.). *О смертный, смертный божий раб...* (с.134). *Календар кеберсиген эриндерин кыбыратып, күнгө, терге бышкан кара тору жүзүн бырыштырып, ар топко бир барып озоңдоп дагы ыр айтып жүргөн* (196 б.). *Иссохшими губами, горько сморозив темное, блестящее от пота лицо, по-прежнему брел в толпе дервиш, по-прежнему тянул свою песню* (с.133). *Оор болот шарт деп тийди* (196 б.). *Свистнул тяжёлый меч* (с.133). *Эми Нармамбет баягыдай датка ата эмес, Нармамбет чал* (195 б.). *И Нармамбет уже – старик беспомощный...* (с.132). *Ушул түз сөздү датканын алдында далай жолу өбөк сурап, шөмтүрөп отурбады беле* (195 б.). *У прямого и правдивого датхи много раз просил он помощи, поддержки, совета* (с.132). – *Мына, алаяр... жалгыз жалгыз сөздөн кыпчакты тутуп алса болот* (194 б.). – *Повелитель, вы*

слышали... По одному только слову можно узнать кипчака (с.131). Биз муну талап этсек **шарияттын эрежесинен** чыгып кеткен болобуз (199-200 б.). Пробный поступок есть нарушение шариата (с.135). Сиз менен биз **өкүмдардын кулубуз** (199 б.). Мы с вами рабы повелителя (с.135). – О, таксыр... Кылган жакшылыгынын акысын сураш **иттин иши** эле го (199 б.). – О, повелитель... Просить плату за содеянное добро – дело собаки (с.135). Желдеттин бою кечки көлөнөдөй узарды. **Кош миздүү муздак болоттуу** бийик көтөрүп улам кысып жакындады (196 б.). Черной тенью надвигался на него палач, огромной черной тенью, несущей смерть (с.133). **Менин күнөөм** не?.. Не кылдым?.. БИЯ?.. Не кылдым?.. (196 б.). – В чем я виноват? Что я сделал? (с.133).

3.2. Атрибутивдик катыштагы компоненттердин грамматикалык түзүлүшү жана маанилик өзгөчөлүгү. Синтаксистик башка катыштардай эле, атрибутивдик катыш, анын структуралык элементтери болгон аныктооч жана аныкталгычтардын грамматикалык түзүлүшү, барынан мурда, алардын ар бирине мүнөздүү болгон грамматикалык табиятына жана маанилерине карата аныкталат. Бул жагынан алганда, аныкталгычтары туруктуу мүнөздө зат атоочтор, же заттык, нерселик мааниде колдонулган ар түрдүү сөз түркүмдөрүнүн базасында гана уюшулат. Мындай өзгөчөлүк атрибутивдик катыштын грамматикалык табиятына ылайык аны уюштуруучу структуралык негиз болуп эсептелет да, ошол эле учурда атрибутивдик катышты синтаксистик айрым бир башка катыштардан айырмалоочу белги да болуп саналат. Аныкталгычтын грамматикалык ушул табияты анын сүйлөм тутумунда зат атооч сөздөргө мүнөздүү болгон сөз өзгөртүүчү мүчөлөр аркылуу эркин өзгөрүшүн шарттайт. Ал эми аныкталгычтардын грамматикалык ар кандай түзүлүштө келиши анын аныктооч менен болгон атрибутивдик катышына эч таасирин тийгизбейт. Демек, сүйлөм тутумундагы сөздөрдүн аныкталгычтык функциясы анын заттык мааниде колдонулушу аркылуу ишке ашырылат да, аныктоочко карата семантика-грамматикалык жактан көз каранды эмес абалда келет. Аныкталгычтардын ушул табияты сүйлөмдө ар кандай түзүлүштө келип, сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнө карата ошол түзүлүш өзгөчөлүктөрүнө жана семантикалык мүнөзүнө ылайык синтаксистик тигил же бул катышта келет. Демек, атрибутивдик катыштын багындыруучу түгөйлөрү анын багыныңкы түгөйүнө карата аныкталгыч катары, ошол эле учурда сүйлөмдүн башка мүчөсүнө карата семантика-грамматикалык жактан багыныңкы абалда келип, аны менен синтаксистик катыш өзгөчөлүгүнө байланыштуу сүйлөмдүн тигил, же бул мүчөсүнүн милдетин аткара берет

3.3. Аналитикалык формадагы атрибутивдик катыш жана анын өзгөчөлүктөрү. Кыргыз тилинде аналитикалык формадагы атрибутивдик катыштын багыныңкы компоненттеринин аныкталгычка карата байланыш формаларынын синтаксистик табияты ар түрдүү өзгөчөлүктөргө ээ. Сөз айкашын түзүп турган багыныңкы жана багындыруучу компоненттери аналитикалык формаларда эч кандай грамматикалык каражаттарсыз

маанилик жактан байланыш түзүү өзгөчөлүгүнө ээ болот: *Шашып башын кызыл жоолук менен таңган кызыл жүз, жылдыздуу, шаптай жигит жүргүзүп келди: - Лаппай! - Абиш... – деди аптыгып, жигит Абиши кайда иштесе, ошол жакка дикилдеп кызматын кылууга учуп-күйүп, көздөрү жайнап турду (68 б.). К нему тотчас подбежал румяный, миловидный юноша с красной повязкой на голове. – Слушаюсь, Абиш... – сказал джигит, и видно было, что по одному слову Абиль-бия он готов пойти в огонь и в воду (с.55-56). Жигит жулкунган жок, нес болуп түштү, кыпкызыл иреңи заматта купкуу болуп кетти. Эриндери титиреди, эмнегедир эки көзү Абиштен өттү, Абил аны тиктебеди, оозуна эчтеме кирбей жигиттин башы каңгырады (68 б.). Он не сопротивлялся, не вырывался, только побледнел вмиг и глянул на Абиль-бия, но тот на юношу не смотрел (с.56). Түнөргөн эки киши аны акырын түртүп, жайылып жаткан ак кийиздин четине жакындап ашташты: - Коркпо... коркпо... эчтеме болбойт.. Эчтеме болбойт... (69 б.). Воины понемногу подталкивали джигита к краю белого ковра. – Не бойся... не бойся... Ничего не будет... (с.56). Бул жумшак үн кулагына келме болуп угулду, ал эреркеп, жаны тынчтанып каңырыгы түтөдү. Ал акырын көзүн жумду (69 б.). Ласковый голос звучал как обходная молитва. Юноша вдруг успокоился, медленно закрыл глаза (с.56). Күчтүү колдор кайда түртсө, ошол жакка майышып, чөк түшүп баратты («СК»,69). Повинуясь сильным рукам, опустился на колени (с.56). Өлүм! Өлүм! Сезимтал жүрөк дирилдеп какты, тыбырады (69 б.). Смерть! Смерть! Гулко стукнуло сердце (с.56).*

3.4. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» / «Сломанный меч» романындагы ыкташуу байланышы аркылуу уюшулган атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштары жана анын орус тилине берүү мүмкүнчүлүктөрү. Ыкташуу байланышы түрк тилинде орун, тартип жана мааниси жагынан байланышкан сөздөр болуп, бул моделде уюшулган атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын багындыруучу компоненти зат түрүндө атооч, же заттык маанидеги сөздөрдөн болот, ал эми багыныңкы компоненти сөз өзгөртүүчү касиетке ээ эмес сөз түркүмдөрү аркылуу уюшулат. Багыныңкы компонент эч кандай формалык көрсөткүчү жок эле аныкталгыч менен атооч жөндөмөсүнүн формасында туруп катыш түзө алат. Сөз айкашынын атрибутивдик катыштагы компоненттеринин багыныңкы бөлүгү багындыруучу бөлүгүнө карата сын-сыпаттык, сапаттык, сан-өлчөмдүк белги, касиеттер боюнча байланыш, катыш жасоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Багыныңкы компонент катары келген сүйлөмдүн аныктоочунун милдетиндеги ушул сыяктуу маанилик өзгөчөлүктөрү алардын эч кандай грамматикалык каражаттарсыз атооч жөндөмө формасында туруп, аныкталгычка карай маанилик жана солчул орун тартиби боюнча ыкташа келүү бөтөнчөлүгү менен айырмаланып турат. Ыкташуу байланышында келген атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарындагы компоненттердин грамматикалык түзүлүшү, биринчиден аныкталгычтын мүнөздүү түрдө зат атооч, же заттык маанидеги сөздөрдөн болушу,

экинчиден аныктоочтун атооч жөндөмө формасында келиши жана аныкталгычка карата солчул орун тартипте жайгашышы – бул катыштагы сөз айкаштарынын семантика-грамматикалык бөтөнчөлүктөрүн аныктап турат.

3.5. Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» / «Сломанный меч» романындагы сын атооч+зат атооч моделинде уюшулган атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштары жана алардын орус тилине берүү өзгөчөлүктөрү. Сын атоочтор заттын сынын, сыпатын, катыштык мүнөзүн, өлчөмүн, көлөмүн, ченемин, формасын аныктап, морфологиялык табияты боюнча сөз өзгөртүүчүлүк касиетке ээ эмес сөз түркүмүнө кирип, грамматикалык жагынан сүйлөмгө мүнөздүү түрдө зат атоочтун, же заттык маанидеги, затталган башка сөз түркүмдөрүнүн түрдүү мүнөздөрү белги, касиеттерин билдирген өзгөчө маанидеги грамматикалык категория катары калыптанган сөз түркүмү болуп эсептелет.

Сын атоочтордун бул морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүгү сүйлөм тутумунда алардын зат атооч, же анын базасындагы сөз топтору менен грамматикалык эч кандай каражаттарсыз эле маанилик жактан ыкташа байланышын шарттап турат. Сын атоочтордун сүйлөм ичинде мындай өзгөчөлүктө колдонулушу атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын уюшулуш негизинде аныктап турат. Сын атоочтордун зат атоочторго карата болгон маанилик катышы ар түрдүү мүнөздө болуп, ал маанилер атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын багыныңкы компоненттери катары келген ошол сын атоочтордун семантикасы аркылуу аныкталат.

3.6. Багыныңкы компонент зат атооч + багындыруучу компонент зат атоочтордон уюшулган атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштары. Зат атоочтор өзүнө мүнөздүү сөз өзгөртүүчү формалар, жөндөмө мүчөлөр, сандык көрсөткүчтөрү, таандык уландыларынын формалык көрсөткүчтөрү алардын башка сөз түркүмдөрүнүн болгон сөздөр менен байланышын, катыштык мүнөзүн ар тараптуу тейлеп туруу мүмкүнчүлүгүн шарттап турат. Мындай байланыш формаларына ээ боло албаган сан атооч, сын атооч, тактооч ж.б. сөз түркүмдөрүнө тиешелүү сөздөр сүйлөм тутумунда өзүнөн кийин келген зат атооч, же заттанган сөздөр менен байланыштын ыкташуу формасы менен келип, атрибутивдик катышта колдонулгандыгын да өзгөчө белгилеп кетүүгө болот. Зат атооч менен зат атоочтук айкаша келип, сөз айкашын уюштурушу да кыргыз тилинде байыртадан калыптанып, аны А.Жапаров төмөндөгүчө түшүндүрөт: «Адепки кезде заттык аныктоочтор чыгыш жөндөмө формасында туруп, аныкталгычтардын тегин, материалын билдирген. Бул үлгүдөгү зат атоочтук сөз айкаштары азыр да фольклордук чыгармаларда, көркөм адабиятта аз кездешпейт: *Түлкүдөн чырча сүйрөтүп* (фольклор). *Алтындан жабдык салтын бейм, жигит* (А.О.). *Кундуздан телпек кулпунта кийин* (А.О.) [42, 163]. Аныкталгычтын тегин билдирген мындай атоочтук сөз айкаштары башкаруу байланышында калыптануусунун өзгөчөлүгүн төмөнкүчө түшүндүрүүгө болот: чыгыш жөндөмөсү формасындагы аныктоочтордон

кийинки колдонулуучу –ган формасындагы атоочтук контекстте атайын түшүндүрүлүп, анын толук берилишин калыбына келтирсек, **«алтындан жасалган жабдык, кундуздан тигилген телпек»** тибиндеги көп компоненттүү атрибутивдик катыштагы зат атоочтук сөз айкашын элестетсек болор эле.

3.7. Сан атооч + зат атооч моделиндеги атрибутивдик катыштагы зат атоочтук сөз айкаштары. Кыргыз тилинде сан атоочтордун сөз айкашынын тутумунда багыныңкы компонент катары багындыруучу компонент менен маанилик катышы, жалпы контексттик маанини эске албаганда, сан атоочтордун маанилик топторуна тиешелүү эле маанилери аркылуу сыпатталат. Сан атоочтор аныкталгычка карата синтаксистик катыш түзүүөзгөчөлүктөрү **«Сынган кылыч» / «Сломанный меч»** романында төмөнкү жагдайлар менен түздөн түз байланышта тастыкталат:

Сөз айкашын багыныңкы компоненти конкреттүү сандык өлчөмдү билдирип, анын милдетиндеги эсептик сан аныкталгычтын так эсебин билдирип турат: *Эшиги түрүлүү. Босогосун да кылычтарын жалаң кармап, былк этпей катып эки жоокер* (62 б.). *Дверь шатра открыта, по обеим сторонам её застыли два караульных воина с обнажёнными мечами* (51 б.). *Эки кернайчы* узун кернайларын бийик көтөрүшүп, бардык күчтөрү менен үүлөшүп, күрөө тамырлары барсайгыча үүлөшүп, тарта башташты (62 б.). *Двое карнайчи-трубачей тотчас подняли карнаи и затрубили во всю мочь, сзывая войско к шатру предводителя* (с.52). **Отуз тогуз** бекти кырып таштоо да бир, **жалгыз Мусулманкулду** өлтүрүү да бир (116 б.). *Но поймите и вы: казнь Мусулманкула обойдётся хуже, чем казнь всех прочих тридцати девяти* (с.93).

3.8. Ат атооч + аныкталгыч зат түзүлүшүндөгү атрибутивдик катыштагы зат атоочтук сөз айкаштары. Кыргыз тилинде ат атоочтор өзүнүн лексика-грамматикалык маанилеринин ар түрдүүлүгү менен айырмаланган сөз түркүмү катары байыртадан калыптанган. Алар зат атоочтун ордуна жалпыланган түрдө колдонулушу жөндөмө, сан, таандык категориялары менен түздөн-түз өзгөрүшүнө шарт түзгөн, зат атоочтор системасына кирген баардык сөздөргө карата бирдей даражада тиешелүү болгон грамматикалык-синтаксистик бирдик катары сыпатталат. Ат атоочтордун мындай лексика-грамматикалык жалпылык, өзгөчөлүктөрү алардын суйлөм ичиндеги башка сөздөр менен байланышынын, синтаксистик катыш түзүү мүмкүнчүлүгүнүн кеңири экендигин далилдеп турат.

Ат атоочтор өзүнүн грамматикалык табияты боюнча башка сөз түркүмдөрүнө кирген сөздөрдүн бирдигинен тургандыгына байланыштуу ыкташуу байланышы формасындагы атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарын уюштурууда анын бардык лексикалык курамы эмес, алардын ичинен сын, сан атоочтор категорияларына жакын, грамматикалык түзүлүшү боюнча сөз өзгөртүүчү категорияларга ээ эмес топтору гана аныкталгычка, же сөз айкашынын багындыруучу компонентине карай атрибутивдик катышта келүү мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Кыргыз тилинде лексика-грамматикалык мааниси жана ошол маанилик өзгөчүлүгү аркылуу шартталып турган грамматикалык түзүлүшү боюнча ат атоочтун маанилик түрлөрүнүн ичинен шилтеме жана сурама ат атоочтор гана ыкташуу байланышындагы атрибутивдик катыштагы зат атоочтук сөз айкаштарынын структура-семантикалык табиятына ылайык келерин да баса көрсөтө кетишибиз абзел.

3.9. Атоочтук + зат атооч моделиндеги атрибутивдик катыштагы зат атоочтук сөз айкаштары. «Сынган кылыч» / «Сломанный меч» романында колдонулган этиштин атоочтук формалары сөз айкашынын багыныңкы компонентинин милдетинде келген зат атоочтук сөз айкаштары активдүү колдонулууга ээ. Бул жагдайда атоочтуктардын багыныңкы компоненти катары жалпы колдонулушунан түрмөк катары колдонулуш өзгөчөлүгү басымдуурак. Ошондуктан бул параграфта атоочтуктардын атрибутивдик катыштагы зат атоочтук сөз айкаштарынын жалпы структура-семантикалык өзгөчөлүктөрүн белгилөө менен анын толук өзгөчөлүктөрүн кийинки көп компоненттүү атрибутивдик катыштын сыпатталышында кеңири орун бермекчибиз.

-ган формалуу этиштин атоочтук формасы багыныңкы компонент катары атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарын уюштурууда өтө жыш колдонулуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Кептин кандай гана түрү болбосун, мурда болуп өткөн иш аракетти заттын белгиси катары көрсөтүп аныктоочтун аныкталгычка карата болгон маанилик катышы этиштик негизинин семантикасына тыгыз байланыштуу экендигин баамдайбыз.

Абстракттуу маанидеги зат атооч сөзгө аныктоочтук катыш түзүү менен, сөз айкашынын аныкталгыч компонентинин белгилик касиет сапаттарын айкындап турат: *Анын баары өткөн иш, айыккан жара, азыр аларды жаңырттып отуруш мамлекеттин бирдигине зыян* (43 б.). *Но все эти ссоры и обиды – дело прошлое. Это заживающая рана, не надо снова берedit её. Не на пользу это пойдёт нашему единству* (с.35). *Анын алдында бир гана жол. Кайтмай жок эми башталган иштен* (109 б.). *Путь перед ним один. Обратной дороги нет* (с.14). *Улам бир күтүлбөгөн ишке урунасың...* (18 б.). На каждом шагу неожиданность (с.14).

3.10. «Сынган кылыч» / «Сломанный меч» романындагы синтетикалык формада уюшулган атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштары. Синтетикалык формадагы атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын уюшулушу кыргыз тилинде айкаштагы багындыруучу компоненттин өзүнүн грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык багыныңкы компонентке карата таандык болуп келүү табиятына байланыштуу чечмеленет. Демек, мындай атоочтук сөз айкашынын багыныңкы компоненти таандык категориянын сөз өзгөртүү мүчөлөрүн кабыл алып турушу анын нормативдүү көрсөткүчү катары эсептелет. Синтетикалык формада уюшулган атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштары зат атоочтун категориялык мүчөсүн багыныңкы компоненттин багындыруучу компонент менен байланышуу каражаты катары

пайдаланышы багындыруучу компонентке да өз таасирин тийгизип, анын да жак таандык мүчөдө турушун талап кылат. Мисалы: - *Сен ошол Алтынбешиктин тукумусуң* (53 б.). – *Ты потомок Алтынбешика* (с.45). *Эшик-ага кетенчиктеп чыгып кетти. Абдырахмандын көзү эшикке каралды* (106 б.). *Наконец, он кивнул, и Эшик-ага понялся к двери, на которую Абдурахман устремил вслед за тем взгляд, пристальный и тревожный* (с.304). *Нүзүптүн күчү көп эле* (112 б.). *Сил у Юсуна было много* (с.90). *Кыйноого адам көнүп кетеби, же эси оодубу, Мусулманкулдун эриндери көгөргөнсүп, көзүнүн оту өчүп, карачыгы өтө эле карарып баратыптыр* (190 б.). *Потерял сознание, - губы у него посинели, глаза закатились под лоб* (с.129).

3.11. Багыныңкы компонент ат атооч жана башка сөз түркүмдөрүнөн жасалган атрибутивдик катыштагы зат атоочтук сөз айкаштары. Сөз айкашындагы компоненттик катыштардын жалпы мүнөзүн аныктасак, алардын грамматикалык өзгөчөлүктөрүн эсепке алсак, мындай синтаксистик бирикмелер, же конструкциялар морфологиялык көрсөткүчтөрү боюнча зат атоочторго таандык аныкталат. Анткени сөз айкашынын багыныңкы компоненти илик жөндөмө, багындыруучу компоненти үчүнчү жактын таандык уландысында болушу, эки түгөйдүн тең зат атоочко тиешелүү грамматикалык категориялары аркылуу уюшулгандыгын далилдеп турат. Атрибутивдик катыштагы атоочтук, конкреттүү түрдө зат атоочтук сөз айкаштарынын компоненттик түзүлүшүн эсепке алганда эки компонент тең зат атоочтордон болушу мыйзамченемдүү көрүнүш катары эсептелиш керек эле. Бул теманын коюлушу да формалдуу экендигин эскерте кетүү зарыл. Анткени морфологияда заттануу (субстантивация) грамматикалык мыйзам катары эсептелет. Демек, атрибутивдик катыштагы зат атоочтук сөз айкаштарынын компоненттеринин бири башка сөз түркүмдөрүнөн болушу да бул мыйзамченемдүүлүккө толук баш ийип, ал сөз түркүмдөрүнүн зат атоочко тиешелүү жөндөмө мүчөнү кабыл алышы (илик жөндөмөнүн), же жак боюнча өзгөрүшү (үчүнчү жак формасын кабыл алышы) бул сөз түркүмдөрүнүн зат атоочко өтүшү, заттанышы менен түшүндүрүлөт. Бул изилдөөдө биз формалдык жактан атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын багыныңкы, же багындыруучу компонентинин ат атооч, сын атооч, же этиштин айрым өзгөчө формаларынын заттанып келип, сөз айкашынын уюштуруудагы баштапкы формасынан, тактап айтканда, заттануу процессинен мурунку морфологиялык формасына жараша сыпаттама берүү жолун тандоого багыт алдык.

3.12. Таандык байланышта уюшулган изафеттик конструкциялардагы багыныңкы компоненттен синтетикалык форманын түшүрүлүп колдонулушу. Бардык түрк тилдерине тиешелүү болгон изафеттик конструкциялардын багыныңкы компонентинен синтетикалык форманын, т.а., илик жөндөмөсүнүн түшүрүлүп колдонулушу кыргыз тилине да таандык көрүнүштөрдөн болуп эсептелет. Бул өзгөчөлүктүн эң негизги жана бирден-бир фактору болуп, багыныңкы

компоненттин аныкталгычка карата предметтик, же нерселик белгиси катары колдонулушу эсептелет. Нерселик белги багындыруучу компоненттин башка заттардан айырмаланып турушун шарттап, аны маанилик жактан толуктап, тактап, конкреттештирет. Таандык байланыштагы атрибутивдик катыштын багыныңкы компоненттеринде синтетикалык форманын толук берилиши, же түшүрүлүп айтылышы ар бир түрк тилин ички өзгөчөлүктөрүнө негизделген принциптер, факторлор менен тастыкталган. Мисалы, кыргыз тилинде **сиздин сөзүңүз, менин китебим** сыяктуу атрибутивдик катыштагы зат атоочтук сөз айкаштарынын багыныңкы компоненттериндеги синтетикалык форманы түшүрүп, **сиз сөзүңүз, мен китебим** түрүндө колдонуу маанилик жактан да, стилистикалык жактан да өтө одонучулукту алып келерин белгилеп кетүүгө тийишбиз. 1,2 жактагы жактама ат атоочтор өздөрүнөн кийинки зат атоочтук аныкталгычтар менен синтетикалык формасыз толук маанилик катыш түзө албастыгына жогорудагы факты далил боло алат.

Изилдөөнүн жалпы жыйынтыктары

Ошентип, биздин изилдөөбүздө кыргыз тили менен орус тилиндеги “Сынган кылыч / Сломанный меч” романындагы атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарын салыштырып, төмөнкү жыйынтыка келдик:

1. Изилдөөбүздө сөз айкаштарына мүнөздүү болгон эркин сөз айкаштары менен туруктуу сөз айкаштарынын, сүйлөмдүн, татаал сөздүн жакындык жана кескин айырмаланган белгилерин тактоого да аракет жасалды. Эркин сөз айкаштарынын түрлөрү (атоочтук, этиштик, тактоочтук) жана ички бөлүнүштөрү, түзүлүшү (жөнөкөй жана татаал), сөз айкаштарын уюштурган синтаксистик байланыштар, багыныңкы байланыштын түрлөрүн берүүдө салыштырма-типологиялык методдун негизинде агглютинативдүү түрк тилдериндеги жана флективдүү орус тилинин өзгөчөлүктөрү эске алынып, кыргыз жана орус тилдеринин материалдарында салыштырма-типологиялык анализге негизделип жыйынтыктар чыгарылды. Атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарын уюштурган негизги синтаксистик байланыш түрлөрү катары кыргыз тилинде ыкташуу жана таандык байланыштарына басым жасалып, аларды орус тилине берүү ыктары аныкталды.

2. Кыргыз тилиндеги атоочтук сөз айкаштарынын компоненттеринин ыкташуу жана таандык байланышта уюшулган сөз айкаштары орус тилинде, негизинен, ээрчишүү (согласование) байланышы аркылуу берилери мыйзамдуу синтаксистик өзгөчөлүк экендиги тастыкталды. Ал эми ээрчишүү байланышы кыргыз тилинде тек гана сүйлөмгө тиешелүү аныкталуу менен, ал предикативдик байланышка гана тиешелүү экендиги өзгөчө белгиленди. Бул байланыш түрү орус тилинде атрибутивдик да, предикативдик да байланыш түзүүнүн негизи катары келип, славян тилдеринде багыныңкы байланыш түрүнө киргизилсе, кыргыз тилинде байланыштын өзгөчө түрү экендиги так көрсөтүлдү. Ыкташуу байланышы кыргыз тилинде

атрибутивдик жана бышыктоочтук катыштарды тейлесе (чакчылдар менен бышыктоочтук катышта келери), орус тилинде ыкташуу (примыкание), негизинен, объектилик катышты уюштургандыгы да типологиялык айырмачылыктын белгиси катары көрсөтүлдү.

3. Синтаксистик катыш маселелерине да тиешелүү орун берилип, азыркы синтаксистин өнүгүү процессинде атрибутивдик, предикативдик, объектилик, комплективдик жана бышыктоочтук катыштардын системасы синтаксистик жалпы теориянын негизги проблемаларынын бири болуп калгандыгы баса белгиленүү менен, алардын жалпы жана жеке грамматикалык белгилери кыскача сыпатталды. Диссертациянын негизги мазмунун камтыган бөлүмдө атрибутивдик катышта уюшулган атоочтук сөз айкаштарынын жалпы синтаксистик табиятын ачып берүү менен анын жалпы жана жеке грамматикалык белгилери, уюшулуу маңызы, анын уюшулушундагы негизги принциптер, кыргыз жана орус тилдеринде жүзөгө ашырылыш жолдору, типологиялык жалпылыктар жана байланыш формаларындагы кескин айырмачылыктар кыскача сыпатталды.

4. Факты-материалдар Кыргыз эл баатыры, жазуучу Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” романы жана анын орусча “Сломанный меч” котормосунан алынып, аларга салыштырма жана салыштырма-типологиялык анализ берилип, котормодогу шайкеш материалдарга лингвистикалык талдоо берилүү менен, эки тилдеги жалпылыктары аныкталды. Которулбай кеткен материалдарга да тиешелүү көңүл бурулуп, аларды орус тилине карата калыбына келтирүү аракеттери көрүлүп, кыргызча мисалдардагы грамматикалык каражаттардын, багыныңкы байланыштын түрлөрү аныкталып, аны орус тилине берүү мүмкүнчүлүктөрү тандалып алынды.

5. Кыргызча түпнускадагы берилген лексикалык каражаттар, алардын морфологиялык формалары, синтаксистик уюшулуш принциптери орус тилине карата толук сакталып берилиши, же алардан четтеп, контекстке карата которулуп калган учурлар да көңүл борборунда болуп, аларды реконструкциялоого да өзгөчө орун берилди. Атрибутивдик катыштык семантика-структуралык өзгөчөлүктөрүн да өзүнчө параграфта сыпаттоого аракеттер көрүлдү. Атрибутивдик катышта уюшулган зат атоочтук сөз айкаштарын, жалпысынан, эки өзгөчөлүктө кароо, негизинен, кыргыз тилинин синтаксистик бөтөнчөлүгүнө карата негиз кылып алынды. Бул өзгөчөлүк главанын негизги мазмунун аныктап, аларды аналитикалык жана синтетикалык негизде жасалгап атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштары катары сыпаттоо менен, бул өзгөчөлүктөрдү орус тилине салыштырып, типологиялык жалпылык, тектеш эмес тилдерге карата кескин айырмачылык жактарын айкындоо милдетин жүзөгө ашырууга чоң аракеттер жасалды.

6. Кыргыз тилинде аналитикалык формадагы атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын багыныңкы компоненти аныкталгычка карата эч кандай грамматикалык каражаттарсыз, маанилик жактан ыкташуу байланышынын алкагында байланыш түзүү өзгөчөлүгүнө ээ: **акылсыз**

жигит, кышкы суук, жашыл гүл, кызыл көйнөк, бат атар мылтык, Нүзүп аскер башы, тунук суу, таар өтүк ж.б. Бул формадагы атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштары орус тилинде ээрчишүү байланышында жүзөгө ашырылып, атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын багыныңкы жана багындыруучу компоненттери бирине карата экинчиси орус тилиндеги тек (род), сан, жак жана түр категорияларында ээрчишип турат: *Миловидный юноша, ласковый голос, сильная рука.*

7. Аналитикалык формадагы атрибутивдик катышты билдирген атоочтук сөз айкаштарынын семантика-структуралык типтери кыргыз тилинде сын атооч + зат атооч, сан атооч + зат атооч, ат атооч + зат атооч, зат атооч + зат атооч, атоочтук + зат атооч, тактооч + зат атооч, тууранды сөз + зат атооч, кыймыл атооч + зат атооч моделдеринде уюшулуп, компоненттер арасы ыкташуу байланышында жүзөгө ашырылат. Бул моделдер Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” / “Сломанный меч” романында толугу менен пайдаланылган. Аналитикалык формада уюшулган атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын компоненттеринин ортосундагы маанилик өзгөчөлүктөр диссертацияда багыныңкы компонентке карата анализденип, бул өзгөчөлүктөгү атрибутивдик сөз айкаштарынын элүүдөн ашык маанилик бөтөнчөлүктөрү иште анализге алынган материалдар аркылуу тастыкталып, орус тилиндеги материалдарга салыштырылып, оошкыйыш маселелер боюнча өз оюбузду ортого салууга аракеттер көрүлдү.

8. Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” / “Сломанный меч” романындагы синтетикалык формада уюшулган атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын уюшулушу кыргыз тилинде айкалыштагы багындыруучу компоненттин өз грамматикалык өзгөчөлүгүнө ылайык багыныңкы компонентке карата таандык болуп келүү табияты менен өзгөчөлөнүп турат. Атоочтук сөз айкашынын багыныңкы компоненти таандык категориянын сөз өзгөрүүчү мүчөлөрүн кабыл алып турушу – нормативдүү көрүнүш болуп эсептелет. Демек, синтетикалык формада уюшулган атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын эки компоненти тең зат атоочтун категориялык көрсөткүчтөрүнө ээ: багыныңкы компонент илик жөндөмөсүнүн формасында багындыруучу компонент үчүнчү жактын таандык уландысында калыптанат: *Алтынбешиктин тукуму, Абдырахмандын кылычы, Нүзүптүн күчү, Сарыбайдын тору каикасы, Жаркындын эри ж.б.*

9. Түрк тилдеринде байыртадан калыптанган жогорудагыдай изафеттик айкалыштардын эки өзгөчөлүгү белгилүү: сөз айкашынын эки компонентинде тең морфологиялык көрсөткүчтөр толук сакталган атрибутивдик катыштары, синтетикалык формадагы атоочтук сөз айкаштары: *Шералинин кирпичи, Нүзүптүн кабагы, хандын заманы, таажынын мураскору, элчинин жүрөгү, ханзааданын антабачысы, аскердин уюткусу, генералдын иреңи, шайтандын тили, кудайдын жазасы ж.б.;* атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкашынын багыныңкы

компонентиндеги илик жөндөмөсүнүн түшүп, же кыскарып колдонулушу: *кыргыз аскерлери, Кокон сарбаздары, аскер адамдары, Алай бектери, кич айлары, кыш чилдеси, Маргалаңды алуу учуру, мусулман тагы, хан жарлыгы ж.б.*

10. Синтетикалык формалардын биринин таандык байланыштан кыскарып калышы, негизинен, стилистикага байланыштуу маселе экендигин да атайын белгилей кетүү зарыл. Синтетикалык формадагы атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын компоненттеринин ортосундагы синтаксистик байланыш багыныңкы байланыштын өзгөчө түрү – таандык байланыш аркылуу жүзөгө ашырылат. Аны жалпы түркологияда “изафеттик байланыш” деп да атоо салттуу көрүнүш. Бул өзгөчөлүктүн орус тилине берилиши “Сынган кылыч” / “Сломанный меч романында аналитикалык формага окшош, ээрчишүү байланышында берүү салты улантылган. Бул өзгөчөлүктүн орус тилине берилиши “Сынган кылыч” / “Сломанный меч романында аналитикалык формага окшош, ээрчишүү байланышында берүү салты улантылган. Таандык байланышта уюшулган атоочтук сөз айкаштарынын отузга жакын маанилик өзгөчөлүктөрү диссертацияда аныкталып, анализденген.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары төмөнкү эмгектерде чагылдырылды:

1. **Иманалиева, Ж.К.** Словосочетания с обстоятельственными отношениями в русском языке [Текст] / Ж.К. Иманалиева // Изв. вузов. – Бишкек, 2014. – № 4. – С. 161-162.
2. **Иманалиева, Ж.К.** Словосочетание как единица синтаксического строя [Текст] / Ж.К. Иманалиева // НМУнун жарчысы. – 2015. – № 1. – С. 51-53.
3. **Иманалиева, Ж.К.** Сөз айкашы проблемасы орус тил илиминде изилдениши [Текст] / Ж.К. Иманалиева // Наука и новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2015. – № 11. – 203-206-б.
4. **Иманалиева, Ж.К.** Кыргыз жана орус тилдеринде синтаксистик катыштардын синтаксистик өзгөчөлүктөрү [Текст] / Ж.К. Иманалиева // Наука и новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2015. – № 11. – 197-200-б.
5. **Иманалиева, Ж.К.** Атрибутивное отношение в русском и кыргызском языках [Текст] / Ж.К. Иманалиева // НМУнун жарчысы. – 2016. – № 4. – С. 204-207.
6. **Иманалиева, Ж.К.** Классификация синтаксических отношений в русском и кыргызском языках [Текст] / Ж.К. Иманалиева // НМУнун жарчысы. – 2017. – № 1. – С. 124-127.

7. **Иманалиева, Ж.К.** Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы сын атооч + зат атооч моделинде уюшулган атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштары жана аларды орус тилине которуу өзгөчөлүктөрү [Текст] / Ж.К. Иманалиева // Вестн. Бишкек. гуманитар. ун-та. – 2017. – № 4 (42). – 11-13-б.
8. **Иманалиева, Ж.К.** Т.Касымбековдун “Сынган кылыч” романындагы сан атооч + зат атооч моделиндеги атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштары [Текст] / Ж.К. Иманалиева // Вестн. Бишкек. гуманитар. ун-та. – 2017. – № 4 (42). – 20-22-б.
9. **Иманалиева, Ж.К.** Местоимение и другие части речи в роли зависимых компонентов в именных словосочетаниях атрибутивных отношений в кыргызском и русском языках [Текст] / Ж.К. Иманалиева // Modern science. – Москва, 2017. – № 12. – С. 150-153.
10. **Иманалиева, Ж.К.** Именные словосочетания в кыргызском и русском языках [Текст] / Ж.К. Иманалиева // Modern science. – Москва, 2017. – № 12. – С. 147-149.

Иманалиева Жылдыз Кусеиновнанын «Кыргыз жана орус тилдериндеги атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштары (Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын материалдарында)» аттуу 10.02.20 – салыштырма-тарыхый, типологиялык жана тектештирме тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тили, орус тили, сөз, сөз айкашы, сүйлөм, атоочтук сөз айкаштары, атрибутивдик катыш, синтаксистик катыш, предикативдик катыш, багындыруучу компонент, багыныңкы компонент, ээрчишүү, ыкташуу, башкаруу, салыштырма типология.

Изилдөөнүн объектиси – Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» / «Сломанный меч» романындагы атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштары.

Изилдөөнүн предмети – кыргыз жана орус тилдериндеги атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын структура-семантикалык типтерине Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романындагы өзгөчөлүктөрүн салыштырып изилдөө.

Изилдөөнүн максаты – Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» / «Сломанный меч» романындагы атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын структура-семантикалык типтерине кыргыз жана орус тилдериндеги атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын структура жана семантикасын, байланыш мүнөздөрүн аныктаган комплекстүү анализ жүргүзүү.

Изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери. Атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын илимий-теориялык маселелерин жалпы тил илиминде, орус тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде ар тараптан изилдөө иштерин жүргүзгөн, олуттуу илимий-теориялык тыянактарды чыгарган көрүнүктүү окумуштуулардын ой-пикирлери, илимий эмгектери, теориялык корутунду-тыянактары иштин теориялык-методологиялык негизи болуп саналат.

Изилдөөдөн алынган натыйжалар жана анын жаңылыгы.

- Сөз айкаштарынын мүнөздүү белгилерин айкындоо менен, проблеманын орус тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тилинде изилденишине сереп жасалды жана жыйынтыкталды.

- Атрибутивдик катышты уюштурган кыргыз тилиндеги ыкташуу, таандык байланыштардын орус тилине берүү өзгөчөлүктөрү айкындалды.

- «Сынган кылыч» / «Сломанный меч» романындагы атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарына комплекстүү анализ жүргүзүп, анын орус тилине берүүдөгү ыкмаларына баа берилди.

- Атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштары кыргыз жана орус тилдеринин материалдарында алгачкы жолу салыштырылып, салыштырма-типологиялык анализ методдорунун негизинде алардын структура-семантикалык типтери айкындалды.

Ишти колдонуу аймагы. Изилдөөнүн материалдары ЖОЖдордун синтаксис боюнча лекциялык жана практикалык сабактарында, кыргыз жана орус тилдеринин салыштырма синтаксисин окутууда, котормо боюнча сабактарда колдонууга болот.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: изилдөөнүн жыйынтыгында алынган натыйжалар, берилген сунуштар кыргыз жана орус тилдеринде атрибутивдик катыштагы атоочтук сөз айкаштарынын өзгөчөлүктөрүн ар тараптан, терең таанып билүүгө көмөк көрсөтөт.

РЕЗЮМЕ

диссертационного исследования Иманалиевой Жылдыз Кусеиновны на тему «Именные словосочетания, выражающие атрибутивные отношения в кыргызском и русском языках (на материале романа Т. Касымбекова “Сломанный меч”)), представленного на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание.

Ключевые слова: кыргызский язык, русский язык, слово, словосочетание, предложение, именные словосочетания, атрибутивные отношения, синтаксические отношения, предикативные отношения, главный компонент, зависимый компонент, согласование, примыкание, управление, сопоставительная типология.

Объект исследования – именные словосочетания, выражающие атрибутивные отношения в романе «Сынган кылыч» / «Сломанный меч» Т. Касымбекова.

Предмет исследования – сопоставительное исследование структурно-семантических типов именных словосочетаний, выражающих атрибутивные отношения в кыргызском и русском языках в романе Т. Касымбекова «Сынган кылыч» / «Сломанный меч».

Цель исследования – проведение комплексного анализа структурно-семантических типов именных словосочетаний, определяющие содержательную связь структуры и семантики именных словосочетаний, выражающих атрибутивные отношения в кыргызском и русском языках в романе Т. Касымбекова «Сынган кылыч» / «Сломанный меч».

Теоретико-методологические основы исследования: научно-теоретические проблемы исследования именных словосочетаний, выражающих атрибутивные отношения в русском языкознании, тюркологии и в кыргызском языкознании, главные научно-теоретические заключения, идеи известных учёных и их научные труды являются теоретико-методологической основой данного исследования.

Результаты исследования и новизна

- Проанализированы и обобщены выводы по исследованию проблем словосочетаний в русском языкознании, тюркологии и в кыргызском языкознании.

- Определены способы атрибутивных отношений путём примыкания в кыргызском языке, особенности притяжательной связи при переводе на русский язык.

- Проведён комплексный анализ именных словосочетаний, выражающих атрибутивные отношения в романе “Сломанный меч” Т. Касымбекова, выявлены их особенности в русском языке.

- Сопоставлены впервые на материале кыргызского и русского языков по роману Т.Касымбекова “Сломанный меч” классификационные группы именных словосочетаний, выражающих атрибутивные отношения, определены их структурно-семантические типы на основе методов сопоставительно-типологического анализа.

Область применения исследовательской работы: материалы исследования могут применяться на лекционных и практических занятиях по синтаксису в вузе, в преподавании сопоставительного синтаксиса кыргызского и русского языков, а также на занятиях по переводу.

Практическое значение исследования: результаты исследования, а также идеи окажут помощь в познании особенностей именных словосочетаний, выражающих атрибутивные отношения в кыргызском и русском языках.

RESUME

of the thesis research of Imanalieva Zhyldyz Kuseynovna on the subject "Nominal phrases expressing attributive relations in the Kyrgyz and the Russian languages (based on T. Kasymbekov's novel "The Broken Sword")" for the academic degree of Candidate of Philology Sciences on the specialty 10.02.20 - Comparative-historical, typological and comparative linguistics.

Key words: Kyrgyz language, Russian language, word, word combination, sentence, nominal word combinations, attributive relations, syntactic relations, predicative relations, main component, dependent component, coordination, adjacency, management, comparative typology.

The object of the study is nominal phrases expressing attributive relations in the novel "Broken Sword" by T. Kasymbekov.

The subject of the research is a comparative study of the structural and semantic types of nominal word combinations that express attributive relations in Kyrgyz and Russian languages in T. Kasymbekov's novel "The Broken Sword".

The aim of the research is to conduct a complex analysis of the structural and semantic types of nominal word combinations, expressing attributive relationships that determine the meaningful relationship between the structure and semantics of nominal phrases which express attributive relations in Kyrgyz and Russian languages in the T. Kasymbekov's novel "The Broken Sword".

Theoretical and methodological bases of the research: The theoretical and theoretical problems of the study of word combinations, expressing attributive relations in Russian linguistics, Turkology and Kyrgyz linguistics, the main scientific and theoretical conclusions, the ideas of famous scientists and their scientific works are the theoretical and methodological basis of this study.

Research results and novelty:

- the study of word combinations in Russian linguistics, Turkic studies and in Kyrgyz linguistics and the conclusions on the topic have been analyzed and summarized.
- The organizations of attributive relations are defined by adjoining in the Kyrgyz language, features of possessive connections when translated into Russian.
- The complex analysis of nominal word combinations expressing attributive relations in the novel "The Broken Sword" by T. Kasymbekov has been conducted, the peculiarities of their translation into Russian are revealed.
- the materials of the Kyrgyz and Russian languages, nominal phrases expressing attributive relations have been compared, their structural and semantic types have been determined on the basis of methods of comparative-typological analysis for the first time.

Scope of the research work: research materials can be used in lecture and practical classes on syntax at the higher educational institutions, in teaching comparative syntax of Kyrgyz and Russian languages, as well as in translation classes.

Practical significance of the research: The results of the research, as well as the ideas, will help in understanding the peculiarities of nominal phrases, expressing attributive relations in Kyrgyz and Russian languages.